

ALİ FUAT BILKAN • Osmanlı İmparatorluk İdeolojisi

ALI FUAT BILKAN 1963 yılında Şanlıurfa'da doğdu. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunu olup lisansüstü çalışmalarını klasik Türk edebiyatı alanında gerçekleştirmiştir. Sırasıyla ODTÜ, Gazi, Jawaharlal Nehru, Fatih, Wisconsin, TOBB ETÜ ve İpek Üniversiteleri'nde akademisyen ve idareci olarak görevler aldı. Hindistan'da Babür dönemi el yazmaları üzerine araştırmalar yaptı. Edebiyat metinlerine sosyo-kültürel yaklaşımlar içeren çok sayıda çalışması mevcuttur. Yayımlanmış bazı eserleri şunlardır: *Nabi Divânı*, *Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı*, *Masal Estetiği*, *Osmanlı Şiirine Modern Yaklaşımlar*, *Babür'ün Risâle-i Validiyyesi*, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*, *Sultan'ın Dini*, *XVII. Yüzyıl Türk Edebiyatı*. İletişim'den 2016'da *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 2018'de *Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu* ve 2019'da *Mevlid: Değerden Ritüelle* adlı eserleri yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 3024 • Tarih Dizisi 155
ISBN-13: 978-975-05-3118-7
© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Aybars Yanık
KAPAK Suat Aysu
KAPAK GRAVÜRÜ Agostino Veneziano'nun Kanunî Sultan Süleyman için
çizdiği kompozit taç gravürü (British Museum, nr. 1859,0806.307)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DIZİN Berkay Üzüm
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ALİ FUAT BİLKAN

Osmanlı İmparatorluk İdeolojisi

Klasik Dönemde
Din, Toplum ve Kültür
(1451-1603)

*Hayatıma güzellikler katan örnek insan
Alaeddin Ceceli Bey'in aziz hâtırasına;*

*“Tekrar mülâkî oluruz bezm-i ezelde
Evvel giden ahbâba selâm olsun erenler”*

– YAHYÂ KEMAL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	11
GİRİŞ.....	17
OSMANLI'NIN ETRAFINDAKİ DÜNYA.....	27
Batı dünyası.....	28
Doğu dünyası.....	33
BİRİNCİ BÖLÜM	
İKİ CIHAN SULTANI.....	45
Kutsal hükümdar.....	45
İmparatorluk tacı.....	50
Yedi iklim padişahı.....	54
Sultan'ın kulları.....	57
Kızıl Elma.....	60
Sünnîliğin koruyucusu.....	63
Hâdimü'l-Haremeyn.....	65
Mehdî-i zaman.....	69
Sâhib-kırân.....	77
Kutbu'l-aktâb.....	81
İKİNCİ BÖLÜM	
SALTANAT MERKEZİ.....	89
İstanbul'un ihyâsı.....	89
Galata'nın güzelleri.....	95
İmparatorluk mimarisi.....	99
Hat ve musikî.....	104

İhtişamlı törenler.....	107
İmparatorluk dili: İnşâ.....	115

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜKÜMDARLIK SANATI	125
Siyasetnâmeler.....	125
İdeal hükümdar.....	129
Nasihât ve ahlâk kitapları.....	133
Gaza ruhu: Fetihnâmeler.....	146
Padişahın imajı: Selimnâme ve Süleymannâmeler.....	151
Resimli kitaplar: Nakkaşların altın çağı.....	158

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HİLAFETİN DÖNÜŞÜMÜ	165
Tarihsel arka plan.....	165
Kudret ve adalet.....	170
Ulu'l-emr.....	179

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİN VE DEVLET	185
Merkeziyetçi tasavvur.....	185
İmparatorluğun tarikatları.....	188
Devlet ve tarikat ilişkileri.....	194
Padişahı aldatmak.....	201
Müneccimler ve kehânetler.....	207
Din ü devlet, mülk ü millet.....	215

ALTINCI BÖLÜM

TAHAKKÛM SİYASETİ	225
Nizâm-ı âlem.....	225
Mersiye edebiyatı.....	230
Fıkhın hâkimiyeti.....	239
Fetva kılıcı.....	246
Örf ve kanun.....	254

YEDİNCİ BÖLÜM

POLEMİKLER GELENEĞİ	259
Tartışma zemini.....	259
Tehâfüt tartışmaları.....	262
Hâşiyeler çağı.....	267
Mülhid ve zındık isnadı.....	271
Ekberîlik tartışmaları.....	276
Para vakıfları.....	282

SEKİZİNCİ BÖLÜM

DİN VE SİYASET	287
İşyan ve katliam.....	287
Kızılbaşlıktan Şiîliğe.....	291
Bektaşîliğin doğuşu.....	296

DOKUZUNCU BÖLÜM

BİLİM ANLAYIŞI	299
İlimlerin tasnifi.....	299
Ders programları.....	304
Bilimsel eserler.....	309

ONUNCU BÖLÜM

DİN VE TASAVVUF	317
Dinî ve tasavvufî eserler.....	317

ON BİRİNCİ BÖLÜM

İMPARATORLUĞUN ŞİİRİ	329
Klasik edebiyat.....	329
Edebiyat bilimi.....	330
Himaye.....	331
Mahfil.....	335
Özgünlük.....	336
Nazire.....	338
İmaj dünyası.....	339
Anlatım tarzı.....	341
Klasik dönemin şairleri.....	342
Âşık edebiyatının milâdı.....	354
Türkî-i Basît.....	358

ON İKİNCİ BÖLÜM

TERCÜME EDEBİYATI	361
Klasiklerin keşfi.....	361
Farsça ve Arapçanın yükselişi.....	373

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ HAYAT TÜRLERİ	379
Yeni bir kamusal alan: Kahvehane.....	379
Hamam kültürü.....	382
Sâkîye sesleniş.....	386
Şehrin güzelleri: Şehrengîzler.....	389
Özel hayata açılan pencere.....	395
Serüven tutkusu.....	403

Fizyonomi merakı	407
Yeni şeyler söylemek	409
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
AŞK ÇEŞİTLEMELERİ	417
Beşerî aşk ve ilahî aşk	417
ON BEŞİNCİ BÖLÜM	
TARİHYAZIMI	431
Tarihçiler ve tarihler	431
Biyografiler ve şuara tezkireleri	438
Menâkıbnâmeler	441
Coğrafyanın keşfi	444
SONUÇ	
DÜZENİN BOZULMASI	451
KAYNAKÇA	459
DİZİN	481

ÖNSÖZ

Bu kitapta, Osmanlı tarihinin 1451 ile 1603 yılları arasında tahta çıkan II. Mehmed, II. Bayezid, I. Selim, II. Süleyman, II. Selim, III. Murâd ve III. Mehmed dönemlerindeki telif ve tercüme eserlerden hareketle, *imparatorluk ideolojisinin* oluşum sürecini ve karakterini değerlendirmeyi amaçladık. Fâtih Sultan Mehmed'in tahta çıkışından 16. yüzyılın sonuna kadar, yaklaşık yüz elli yıl boyunca yazılan eserler üzerinde kurguladığımız bu çalışma, daha önce neşrettiğimiz *Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu: Kuruluş Döneminde Telif ve Tercüme* (İletişim Yayınları, 2018) adlı kitabın devamı mahiyetinde olup Osmanlı klasik dönemindeki sosyal, kültürel ve dinî hareketlere, *dönemin edebî eserleri* perspektifinden bakmayı esas almaktadır.

Sanat eserlerinin, yazılma dönemi, yazılış sebepleri ve içerdikleri mesajlar bakımından dikkatle incelenmesi, çağın ruhunu anlamaya yardımcı olacağı gibi, disiplinlerarası çalışmalara da önemli katkılar sunacaktır. Bir minyatürde yer alan tematik bir görüntünün yanı başında, söz konusu döneme ait pek çok maddi kültür unsurunun fark edilebilmesi, ancak bilimsel bir tecessüs ve olağanüstü bir dikkatle mümkün olabilir. Esasen bir dönemin kültür tarihi konusunda yapılacak çalışmalarda, sadece tarih, edebiyat veya dinî eserlerden değil, minyatür, tezhip, hat ve mimarî tarzlardan, hatta düğün şenliklerini içeren surnâme türü eserlerin içeriklerinden de yararlanmak, araştırmacılara orijinal malzemeler sunacaktır. Giysiler, duruş ve davranış biçimleri, renk ve desenler, halı ve kilim motifleri, arka plandaki nesnelere, bu yönüyle inanılmaz bir zenginlik taşır. Bu bakımdan düğün şenliklerinde veya elçi kabullerinde sultana sunulan hediyelerden hareketle, dönemin bilim ve sanat anlayışı, ülkelerin ürettiği en tanınmış ürünler, muhataba verilen de-

ger ve nihayet dönemin ekonomik durumu gibi konularda çeşitli değerlendirmeler yapılabilir.¹

Edebî eserlerin tarih, sosyoloji, psikoloji, kültür tarihi, felsefe ve diğer pek çok alanda dikkate alınması gerektiği konusundaki ısrarımızın en önemli sebebi, bu eserlerdeki bazı ayrıntıların orijinal yorumlara imkân sağlamasıdır. Bu yönüyle edebî eserler, duygusal değerleri ön planda olan birer belge mahiyetindedir. Sözgelimi, kasidelerdeki övgü kalıplarında, sultanın “ideal padişah” olarak kime benzetildiği yahut ne tür sıfatlarla tanımlandığı, dönemin zihniyetini ve hâkim ruhunu anlamamıza da yardımcı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonraki yüzyıllarda oluşan kültürün, daha ziyade Timurlu, Sâsânî ve kısmen Harezm sahasına dayanması, klasik dönemin edebî geleneği üzerinde de etkisini sürdürmüştür.

Bilindiği gibi, İstanbul'un fethinden itibaren, birçok alanda hâkim olan anlayış, *sultan-halifenin merkezde yer aldığı bir cihan imparatorluğuna* dayanır. Bu durum, sadece Osmanlı için değil, aynı dönemdeki birçok büyük devlet için de söz konusudur.

Seydi Ali Reis'in Hindistan'da muhatap olduğu; “Osmanlı mı yoksa Bâbürlü Devleti mi büyüktür?” sorusu, bu anlayışın Bâbürlü, Safevî, Memlûk gibi Doğu hükümdarlarının da ideali olduğunu gösterir. “Roma İmparatorluğu'nun 1254'e kadar kutsal Roma İmparatorluğu” ve 15. yüzyıl sonlarından itibaren “Alman ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu”² olarak adlandırılması, Osmanlı Devleti'nin çevresinde hâkim olan ve zamanın ruhunu da yansıtan “Cihan İmparatorluğu” anlayışını göstermektedir.

Patrimonial devletin kurumsal bir kimlik kazandığı bu dönemde, birçok sanat eserinde emperyal söylem ön plandadır. Bilhassa edebî eserlerde karşımıza çıkan “kutsal hükümdar” imajı, yeni bir yönetim anlayışını da işaret eder. Bu dönemde yazılan eserlerin ve ortaya çıkan yeni edebî türlerin emperyal karakteri, Roma imparatorluk mirasının en güçlü varisi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun “yeni ideolojisini” yansıtır. Bu süreçte, sosyal hayata açılmanın sağladığı zevk ve tercihlerdeki değişim, yeni konu ve fantastik te-

1 Bu konudaki dikkatler için bkz. Esin Atıl, “The Image Of Süleymân In Ottoman Art”, *Süleymân The Second And His Time*, ed. Halil İnalçık ve Cemal Kafadar, The Isis Press, İstanbul, 1993, s. 333-341; Gülrü Necipoğlu, “Süleymân the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry”, *Süleymân the Second and His Time*, ed. Halil İnalçık ve Cemal Kafadar, Isis Press, İstanbul, 1993; Sezer Tansuğ, *Şenlikname Düzeni*, yay. haz. ve önsöz, Ömer Faruk Şerifoğlu, Everest Yayınları, İstanbul, 2018; Fatma Sinem Eryılmaz Arenas Vives, *The Shehnamecis of Sultan Süleyman 'Arif and Eflatun and Their Dynastic Project*, yayımlanmamış doktora tezi, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, The University of Chicago, Chicago, 2010.

2 Mehmet Sinan Birdal, *Kutsal Roma İmparatorluğu ve Osmanlı*, çev. Barış Özkul, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 186.

malarla gelişen Osmanlı edebî kültürünün kendine has bir üslup kazanmasına imkân tanımıştır.

Bu çalışmamızda, İmparatorluk kültürünün, esas olarak Claude Levi-Strauss'un "bilinçdışı yapılar"³ olarak kavramlaştırdığı ve tarihçi ile etnoloğun dayanışmasıyla anlam kazanacak, geçmiş ile bugün arasında "değişmeyen düşünme yapıları"na dikkat çekmek istedik. Tarihten bugüne değişen onca şeye rağmen, değişmeyen ve bir anlamda birbirine benzeyen zihniyet kalıpları, farklı toplumlarda ortak temalarla karşımıza çıkabilmektedir. Bu bakış açısıyla, tarihsel olay ve olguların, zamanla nasıl bir dini kimlik kazandığını ve "kutsal tarih" olarak toplumların bilinçaltlarına yerleşerek kalıtsal bir karaktere büründüğünü anlatmaya gayret ettik. Kitabın başlığındaki "ideoloji" kavramı, daha ziyade imparatorluk zihniyetinin araçlarını oluşturma sürecinde, dinî esasların yeniden yorumlanmasına dayalı siyasal sistemi işaret etmektedir. Bu konuda Terry Eagleton'ın, "ideoloji, hâkim toplumsal grup veya sınıfın iktidarını meşrulaştırmakla ilişkilidir"⁴ ifadesi ve meşrulaştırma sürecinde sıraladığı altı farklı strateji, Osmanlı imparatorluk ideolojisinin gerçekleşme sürecini de özetlemektedir:

Egemen iktidar kendisini, kendine yakın inanç ve değerlerin *tutunmasını sağlayarak*, bu tür inançları doğrulukları kendinden menkul ve görünüşte kaçınılmaz kılacak şekilde *doğallaştırarak ve evrenselleştirerek*, kendine meydan okumaya kalkışan fikirleri *karalayarak*, rakip düşünce biçimlerini, muhtemelen açığa vurulmayan ama sistemli bir mantıkla *dışlayarak* ve toplumsal gerçekliği kendine uygun yollarla *çapraşıklaştırarak* meşrulaştırabilir.⁵

Burada, genel anlamda İslâm devletleri ve özelde Osmanlı imparatorluğu açısından, toplumu yönlendiren siyasal öğretilerin oluşturulmasında, *hükümdarı ve onun icraatlarını meşrulaştırmanın en etkin aracı olarak, ulemâ ve sufi çevrelerin dinî nasları yorumlama geleneğinin önemli bir role sahip olduğunu* belirtmek gerekir. Dolayısıyla, bu süreçte din, hukuk, bilim, düşünce ve sanat alanlarında oluşturulan ideolojinin mimarlarının, "kutsal devlet" anlayışını ebed-müddet kılmak için, dinî nasları yorumlayarak "tarihsel bir din anlayışı"nı hâkim kıldıklarını söylemek mümkündür. Esasen Osmanlı klasik dönemi *siyasal teoloji* incelemeleri açısından oldukça verimli bir dönemi temsil eder. Bu bakımdan eserde yer alan bazı örnek vakalar, aynı zamanda dönemin siyasal teolojiye uygun karakterini de yansıtmaktadır.

3 Claude Levi-Strauss, *Yapısal Antropoloji*, Fransızca aslından çev. Adnan Kahiloğulları, İmge Kitabevi, Ankara, 2012, s. 47-52.

4 Terry Eagleton, *İdeoloji*, Ayrıntı Yayınları, 5. basım, İstanbul, 2020, s. 23.

5 Terry Eagleton, *İdeoloji*, s. 23.

Çalışmamız sırasında, tarihî dönemi belirlemede ve kavramlaştırılmada bazı tereddütler yaşamakla birlikte, klasik dönemde telif ve tercümenin sınırını, iki Mehmed arasındaki (II. Mehmed'in tahta geçişi ile III. Mehmed'in saltanatının sonuna kadar) dönem (1451-1603) olarak belirlemeyi uygun gördük.

Esasen, henüz III. Murâd ve III. Mehmed dönemlerinde ortaya çıkan sosyal, siyasî ve ekonomik sorunlar, klasik dönemden kopmayı işaret ettiği gibi, bir bunalım ve arayış dönemini de haber verir. 17. yüzyıl boyunca, birçok tarih yazarı, şair ve âlimin dile getirdiği gelenekten kopma ve klasik döneme ait değerlerden uzaklaşma temalı eserler, bu tarihten itibaren farklı bir dönemin başladığını göstermektedir. Dolayısıyla, 17. yüzyılı daha sonra müstakil bir çalışma olarak ele almayı planladık.

15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyıl boyunca kaleme alınan yüzlerce telif ve tercüme eser ile şerh, hâşiye, ta'likât ve benzeri risâlede yer alan konular ve tartışma konuları, dönemin zihniyetini ve hâkim ruhunu ortaya koymaktadır. Birçoğu birkaç sayfalık kısa izah ve eleştirilerden oluşan bu eserlerin tamamını incelemek ayrı bir araştırma gerektirmekle birlikte, ele aldığımız konularla ilgili olan bazı risâle, hâşiye, ta'likât benzeri eserleri de değerlendirmeye gayret ettik.

Klasik çağ, gerek telif gerekse tercüme açısından oldukça verimli bir dönem temsil eder. Sadece İbn Kemâl'in, on dokuzu Türkçe, yedisi Farsça ve 184'ü ise Arapça olmak üzere, irili ufaklı toplam 210 eseri,⁶ Gelibolulu Mustafa Âlî'nin tarih, şiir, nasihatname, âdâb-ı muâşeret, siyasetname gibi farklı konularda yazılmış yetmiş civarındaki eseri ve Lâmi'î Çelebi'nin kırk altı eseri bile, dönemin kültür ve edebiyat hayatının zenginliğini yansıtmak için yeterli örneklerdir.

Söz konusu döneme ait yazılı eserleri değerlendirirken, elbette yazarların asıl niyetleri, padişaha, saray çevresine ve bürokratlara yakınlıkları, din, mezhep ve tarikat mensubiyetleri gibi belirleyici etkiye sahip özellikleri de göz önünde bulundurmaya ihmal etmedik. Bilhassa siyasetnâme ve nasihatnamelerdeki telkinlerin bir kısmında bu tür kimlik ve aidiyetlerin etkili olduğu muhakkaktır. Bu bakımdan, Şahnâme, Selîmnâme, Süleymannâme gibi doğrudan padişah için yazılan eserlerle bazı tarih kitaplarının, hâmilik esasına göre kurgulanmış eserler olarak bilgi ve yorumları bakımından ihtiyatla karşılanması gerektiğini belirtmek gerekir.

Esasen, resmî tarihçilerin ya da devlet adamlarının yazdığı eserlerin ihtiva ettiği bilgilerin sıhhati, dönemin şartları ve yazarın konumu gereği şüpheli olduğundan, mukayeseli bir metotla değerlendirilmeye muhtaçtır. Bu

6 Bazı kaynaklarda, İbn Kemâl'in, ikisi kayıp olmak üzere, toplam 237 eseri bulunduğu belirtilmiştir. Şamil Öçal, *Kışladan Medreseye, Osmanlı Bilgini Kemalpaşazâde'nin Düşünce Dünyası*, İz Yayınları, İstanbul, 2013, s. 58.

bakımdan, Osmanlı tarihi konusundaki en ilginç bilgi ve anekdotların, *anonim tarih kitapları ile şiir, menkıbe ve sözlü kültürde* yer aldığını belirtmek gerekir. Araştırmacıların, zengin dipnotları ve devlet arşivlerinde yer alan kaynaklar kadar, bu tür “özel” bilgilere başvurmaları, konuların farklı bakış açısı ve yorumlarla daha zengin bir biçimde değerlendirilmesini de sağlayacaktır.

Osmanlı İmparatorluk kültürü üzerine gerçekleştirdiğimiz bu araştırma, dönemin kaynakları ışığında klasik çağın dünyasını anlamayı esas almaktadır. Uzun bir hazırlık dönemine dayanan çalışmamızda, klasik dönemde kaleme alınan telif ve tercüme eserlerin tür ve içeriklerinden hareketle, İmparatorluk kültürünün edebiyat ve sanat penceresinden görüntüsünü yakalamaya çalışırken, farklı disiplinlerin imkânlarından de yararlandık. Girişte döneme ait tarihî bilgileri vererek Osmanlı coğrafyasının etrafındaki dünyayı anlatmayı uygun gördük. Daha sonraki bölümlerde, hükümdar, saltanat merkezi, nasihat ve siyaset kitapları, hilafet, din ve devlet ilişkileri, dönemin tartışma konuları, edebiyat, bilim ve sanat ana temaları etrafında “imparatorluk ideolojisi”nin kurgusunu anlatmaya çalıştık.

Eserdeki imlâ tercihinde, alıntılara ve kaynakların tercihlerine müdahale etmemekle birlikte, günümüz okuyucusuna kolaylık sağlamayı esas aldık. Eserin en önemli yönlerinden biri de ele alınan dönemle ilgili geniş bir bibliyografya sunmasıdır. Gerek dipnotlarda gerekse kaynaklar bölümünde yer alan referanslar, sadece eserden istifade edecekler açısından değil, benzer konularda daha geniş araştırma yapmak isteyenlere de yardımcı olacak niteliktedir.

Bu çalışmada teşvik ve desteklerini gördüğüm değerli dost Tanıl Bora'ya ve eserin basım aşamasındaki titiz çalışmaları ve emekleri için başta Aybars Yanık olmak üzere, tüm İletişim Yayınları çalışanlarına teşekkür ederim.

Eserin hazırlanmasında, bana rahat ve sorunsuz bir çalışma ortamı hazırlayan eşim Nesrin'e ve çocuklarıma çok şey borçluyum. Alaeddin Bey ve Aytan Hanım, bana akademik hayatım boyunca geniş imkânlar sağladılar. Kitabın hazırlanması sırasında ne yazık ki çalışmalarımda büyük desteklerini gördüğüm kayınpederim Sayın Alaeddin Ceceli'yi kaybettik, bu çalışmayı ona ithaf etmek, benim için bir vefa borcu ve büyük bir onur olacaktır.

Ankara, 2021

GİRİŞ

Mütevazı ve sade bir hayat tarzını temsil eden “beylik”ten “bürokratik devlet”e ve oradan da çok kültürlü ve “ihtişamlı imparatorluğa” uzanan süreçte, sabit kalan ve değişen değer ve anlayışların tahlili, Osmanlı’yı farklı dönemlerdeki tanımlayıcı özellikleriyle bilmeyi sağlayacağı gibi, tarihin dönemselliğini de ortaya koyacaktır.

Esasen İstanbul’un fethinden itibaren, Doğu ve Batı imparatorluklarının görünüş ve davranış biçimlerinin etkisiyle, dinî ve geleneksel değerlerden bağımsız olarak bir imparatorluk formatının oluşturulması, Osmanlı Devleti’nin yeni bir kimlikle ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu süreçte, imparatorluk kültürünün altyapısının II. Murâd döneminde hazırlandığı, ancak imparatorluk sembolleri ve davranış normlarının II. Mehmed döneminde oluşmaya başladığı görülmektedir.¹

Bilindiği gibi, 15. yüzyılın ikinci yarısı, genellikle Türk hükümdarların saltanat dönemini kapsar. Ancak Candaroğlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî, Karaman, Alâiye, Memlûk ve Kırım hanlıklarının hüküm sürdüğü bu coğrafyaların büyük bir kısmı, 16. yüzyılın başlarında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Sadece Doğu’da değil, Batı’da ve Akdeniz’de de Sırbistan, Mora, Bosna, Arnavutluk, Eflak, Boğdan, Ege adaları gibi birçok bölge Osmanlı topraklarına katılmış ve 16. yüzyılın başlarında, dünyanın güçlü imparator-

---

1 Halil İnalçık, I. Murâd’a “Gazi Hüdâvendigâr” unvanı verildiğini, bunun da Farsçada “imparator” anlamına geldiğini, ancak “bu sıfatın Fâtih Sultan Mehmed ile kesin bir anlam kazandığı”nı belirtir (Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s. 106).

luklarından biri kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki gücü en yüksek noktaya ulaşmıştır.

Bu yükseliş sürecinin dönüm noktası, hiç şüphe yok ki İstanbul'un fethidir. 650 yılından itibaren, İslâm orduları tarafından defalarca kuşatılan İstanbul'un 29 Mayıs 1453'te Osmanlılar tarafından fethedilmesi, Doğu'da ve Batı'da büyük yankılar uyandırmıştır.

Bilindiği gibi, II. Murâd'ın Edirne'de vefat etmesiyle II. Mehmed, ikinci kez Osmanlı tahtına çıkmıştır. İstanbul'u fethettikten sonra Fâtiḥ lâkabıyla anılacak olan yeni padişah, çok iyi bir eğitim görmüş ve kısa süreli de olsa, daha önce saltanatı yönetme konusunda tecrübe edinmişti. İstanbul'un fethinden önce, Balkanlar'da geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti bu fetihle birlikte, yeni bir yönetim anlayışına sahip olmuştur.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul, aynı zamanda Hıristiyan dünyası için de bir denge unsuruydu. Başta Sırlar olmak üzere, Katolik kiliseyle problemler yaşayan Ortodoksların, bu süreçte, Papa II. Pius'la ortak hareket etmeyerek Osmanlı'nın Balkanlar'daki yayılışına ve yeni fetihlerine karşı koymamaları önemli bir imkân sağlamıştır. Fâtiḥ'in bu bölgede uyguladığı siyaset, önemli bir iyimserlik yaratmış, yerel halkı ve yöneticileri Osmanlı Devleti'ne yaklaştırmıştır. Eflak Eyaleti'ne Radul'un tayini, Sırların 1459'da Macarlara boyun eğmektense, gönüllü olarak Osmanlılara teslim olmayı seçmesi, Boğdan Voyvodası'nın "Osmanlılar'ın dostuna dost, düşmanına düşman olacağını"² bildirmesi ve Venedikliler'le 1479'da anlaşma imzalanması; Hıristiyan yöneticilerin, çıkarlarını koruyarak Osmanlı himayesinde yaşayabilecekleri konusundaki inançlarını pekiştirmiştir.

Esasen aynı siyaset, Müslüman coğrafyalar için de söz konusuydu. 1478'de Mengli Giray'ın, padişah tarafından Kırım Hanlığı'na ve Karaman'daki karışıklıklara müdahale edilerek Pîr Ahmed'in Karaman tahtına getirilmesi, Fâtiḥ'in etrafındaki topraklara hâkim olma stratejisini göstermektedir. Yerel yöneticilerle ilişkilerde, timar vaadinden can ve mal güvenliğini sağlamaya kadar birçok konudaki iyi niyetli yaklaşımlar, halkın sempatisini de toplamıştır. Bilhassa Balkanlar'daki despotların ve soyluların el koyduğu toprakların devletleştirilerek köylülerin ekip biçmesi için tahsis edilmesi, bu bölge-lerde büyük memnuniyet sağlamıştır.

Bu yönüyle, Osmanlı Devleti'nin imparatorluğa dönüşüm süreci, aslında pek çok alanda devletin imkân ve avantajlarını riske sokmuş ve erk paylaşımını kaçınılmaz kılmıştır. Karen Barkey, "etnik-dini farklılıklara dayalı" idarî sisteminin ve "millet hukuku"nun inşâsını, bu bakımdan bir zaruret olarak kabul eder:

2 Hakki Dursun Yıldız (İlmi Müşavir ve Redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 10. cilt, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s. 230.

Emperyal devletler, geniş toprakları yönetebilmek, bunun yanı sıra askeri ve idari işbirliği sağlayabilmek için, bir ölçüde özerkliklerini müzakere eder ve özerkliklerinden bir ölçüde vazgeçerler. Ne kadar güçlü olursa olsun, bir imparatorluğun itaati, kaynakları, haraçları ve askeri işbirliğini koruyabilmesi, siyasî bütünlük ve istikrar sağlayabilmesi için çevre bölgelerle, yerel elitlerle birlikte çalışması gerekir.³

Fâtih'in, İstanbul'un çok kültürlü ortamında Doğu Roma'nın vârisi olarak hem İslâm âleminin hem de Batı'daki Hıristiyanların imparatoru sıfatıyla gerçekleştirdiği bazı faaliyetler ve aldığı kararlar, "imparatorluk kültürü" nün oluşması sürecine önemli katkılar sağlamıştır.⁴

Ancak Fâtih'in 1481'de, beklenmedik bir zamanda vefat etmesi, bu süreci aksatmış ve bundan sonra başlayan II. Bayezid ile Cem Sultan arasındaki mücadele, Cem'in Rodos Şövalyeleri ve Papa'nın elinde esir olarak 1495 yılındaki vefatına kadar, çeşitli iç ve dış sorunlara sebep olmuştur.⁵ Cem Sultan'ın Hıristiyanların elinde bulunması, başta İtalya seferi olmak üzere, pek çok savaşı engellemiştir. Nitekim onun ölümünden sonra, İnebahıtı, Modon, Koron fetihleri ile Memlûk Sultanlığı'na karşı birçok başarı sağlanmıştır.

16. yüzyılın sonlarındaki önemli tarihi olaylardan biri de 1233 yılından itibaren, 250 yılı aşkın bir süre İspanya'da hüküm süren Endülüs Emevî Devleti'nin son şehir devletlerinin 1492'de yıkılması olmuştur. Bu dönemde, Osmanlılar'dan yardım isteyen Endülüslü Yahudi ve Müslümanların bir kısmı, 1505'te Osmanlı gemileriyle taşınmış olmakla beraber, Cezayir Beyleri'nin gayretleriyle kurtulan pek azı dışında, büyük çoğunluğu katliama uğramıştır.

II. Bayezid'in son yılları Şehzâde Ahmed ile Şehzâde Selim (Yavuz) arasındaki tahta vâris olma mücadelesiyle geçmiştir. Şehzâde Selim'in, kendisini destekleyen Yeniçeriler'in de desteğiyle, âdeta sarayı basıp babasından 24 Nisan 1512'de padişahlığı alması, taht kavgasını bitirmiştir. Dimetoka'ya

3 Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, çev. Ebru Kılıç, Versus Yayınları, İstanbul, 2008, s. 20.

4 M. Fuad Köprülü, Osmanlı "imparatorluk" telakkisinde Bizans'tan ziyade, Türk ve İslâm devletlerinin etkilerini kabul eder: "Osmanlılar'da bilhassa XVI. yüzyılda en gelişmiş şeklini gördüğümüz imparatorluk telakkisi, Bizans'tan kalma bir miras değil, kısmen Osmanlı Devleti'nin muazzam inkişafından doğan ve kısmen de eski Selçuklu ve Abbâsî an'anesinden gelen İslâmî bir telâkkidir" (M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötügen, İstanbul, 1986, s. 153).

5 "II. Bayezid, Rodos'a Cem Sultan'ı gözetim altında tutmak karşılığında her yıl 35.000 düka ödeyeceğini ve ayrıca babası II. Mehmed'in adaya verdiği zarar için de yıllık ek 10.000 düka vereceğini bildirerek, onunla bir anlaşma yapmak istedi. Gizli anlaşma iki taraf arasında 7 Aralık 1482'de imzalandı" (Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, çev. Cemile Erdek, Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s. 18).

çekilen II. Bayezid, tahttan indirilmesinden kısa bir süre sonra, 10 Haziran 1512'de vefat etmiştir.⁶

I. Selim, Şehzâde Korkud, Ahmed ve daha önce vefat eden kardeşi Mahmud'un çocukları olmak üzere, dokuz şehzâdenin katledilmesiyle, –oğlu Süleyman dışında– rakipsiz kalmıştı. Sultan Selim, babası ve dedesinin Balkanlar'a ve Batı'ya dönük akınlılarının aksine, daha çok Doğu'daki hükümdarlarla mücadelede ağırlık vermiştir.

Henüz II. Mehmed döneminde öne çıkan Anadolu'daki Kızılbaşlık, bu dönemde giderek nüfuz kazanmış ve On İki İmam ile Mehdilik inançlarının da etkisiyle, bilhassa Türkmenler arasında kabul görmüştür. 1511'deki Şah Kulu İsyanı, Safevî muhiplerinin Tokat ve Amasya arasındaki bölgede yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Gerek bu dönemde gerekse sonraki yüzyıllarda yaşayan Kızılbaş şairlerin şiirlerinde, sık sık “kurtarıcı Mehdi” anlayışının dile getirilmesi, isyanların dinî arka planını da ortaya koymaktadır:

*Osmanlu yanına kalır mı sandın
Nice intikamlar alınsa gerek
Mehdi çıkar ise nic'olur hâlin
Heybetli küsleri çalınsa gerek (Pir Ali)⁷*

Sultan Selim'in Safevîlerin siyasi, dinî ve kültürel etkisini kırabilmek için aldığı en önemli tedbir, Sünnî İslâm'ın güçlenmesini ve bunun dışındaki inançların tekfir edilmesini sağlamak olmuştur. Nitekim Kemâlpaşazâde'nin bu konuda yazdığı risâle ve Müftü Hamza'nın (Sarı Görez) verdiği fetva,⁸ konuya hususen dinî bir mahiyet kazandırmaya yönelik tedbirler alındığını göstermektedir. Böylece *siyasi bir hadiseyi, Anadolu'daki Sünnî ekseriyetin desteğiyle çözebilmenin en kolay yolu da bulunmuştu*. Bunun sonucu olarak tamamına yakını Türkmen olan geniş bir kitle, “devlete karşı gelmek veya Safevîlerle birlikte hareket etmek” gibi siyasi suçlarla değil, doğrudan doğruya “zındıklık ve mühlidlikle” ithâm edilmiştir. Bu politikanın bir sonucu olarak Sultan Selim'in “müfritlerin tespit edilerek defterlere kaydedilmelerini emretmesi”⁹ neticesinde, yaklaşık kırk bin Kızılbaş'ın katledildiği bilinmektedir.

Aslında çoğu Türkmen olan Kızılbaş kitleye uygulanan bu şiddet ve bas-

6 Bazı kaynaklarda, II. Bayezid'in “Edirne yöresinde Söğütlüdere denilen konakta”, yani henüz yoldayken 26 Mayıs 1512 tarihinde hastalık sebebiyle vefat ettiği nakledilir (Hoca Sadeddin Efendi, *Tacû't-Tevârih*, 5 cilt, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Eskişehir, 1992, IV: 102-103).

7 Saim Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, Vadi Yayınları, Ankara, 2002, s. 25.

8 “..... fetvâ virdük ki ol zikir olunan tâife kâfirler ve mühlidlerdür ve dahi her kimse ki anlara meyl idüb ol bâtul dinlerine râzı ve muâvin olalar, anlar dahi kâfirler ve mühlidlerdür, bunları kurub cemâatlerin dağıtmak cemî' müslimânlara vâcib ve farzdur...” (Şehabeddin M.C. Tekindag, “Yeni Kaynak ve Vesikalarnın Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi”, *İÜ Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, cilt XVII, sayı 22, İstanbul, 1968, s. 55).

9 Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 10/293.

kının bir benzeri, Şah İsmail'in Şiîliği resmî mezhep olarak kabul etmesiyle, Tebriz'deki Sünnîlere karşı da uygulanmıştır:

Şah İsmail, üçte ikisi Sünnî olan Tebriz halkından Şiîliği kabul etmeyenleri ve özellikle ulemayı şiddetle takip ettirerek cezalandırmış, hatta meşhur Sünnîlerin kabirlerini açtırıp kemiklerini çıkartıp yaktırmıştır. Cuma namazlarında okunan hutbelerde ve basılan sikkelerde oniki imamın adlarının anılmasıyla yetinmeyip, camilerde isimleri bulunan Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın, Ali'nin halifelik hakkını gaspetmiş oldukları cihetle lanetlenmelerini, bu arada Ali'ye karşı mücadele veren ve İslâm'la ilgisinin kesildiğine inanılan Muaviye'nin de aynı şekilde tel'in edilmesini, aksine hareket edenlerin katledilmelerini emretmiştir.¹⁰

Safevîlikten başka tarikatları yasaklayan Şah İsmail, böylece Yavuz Sultan Selim'in karşısına, bir tarikat lideri avantajıyla çıkmıştır.

23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'i ağır bir yenilgiye uğratan I. Selim, Kemah ve Diyarbakır'ın fethinden sonra, 24 Ağustos 1516'da Memlûk Sultanı Kanısav Gürî¹¹ ile Mercidabık'ta karşı karşıya gelir. Memlûklar'ın ağır yenilgisiyle sonuçlanan savaş, bazı beylerin bir süre direnişiyile, yeni sultan Tumanbay tarafından sürdürülür. Bu kez Ridaniye'de Memlûk ordusunu yenerek Tumanbay'ı idam ettiren Sultan Selim, 13 Nisan 1517'de 267 yıllık Memlûk Sultanlığı'nı ortadan kaldırır ve Akdeniz ticaretine hâkim olan bu önemli bölgeyi Osmanlı topraklarına katar. Seferleri sırasında birçok veziri idam ettiren Yavuz'un sert mizacı, dönemin şairlerinden Necmî-i Rûmî tarafından şöyle dile getirilmiştir:

*Rakibün ölmesine çâre yokdur
Vezîr ola meğer Sultân Selîme*¹²

Bir süre Mısır'da kalan Yavuz Sultan Selim'e, Mekke Emîri Şerif Ebu'l-Berekât, oğlu Şerif Ebû Mumeyy'le Mekke şehrinin anahtarlarını göndermiştir. Yavuz'un sefer dönüşü, Kanısav Gürî'nin oğlu ile birlikte, Halife Mutevekkil ala'llah Muhammed'i de İstanbul'a getirdiği rivayet edilir. Yavuz Sultan Selim, 21 Eylül 1520 tarihinde vefat edince, yerine oğlu Süleyman geçer.

10 Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiîlik ve Kolları*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2011, s. 215-216.

11 Kaynaklarda genellikle Kansu Gavri olarak yazılan/okunan bu ismin esasen Kanısav Gürî olduğu belirtilmiştir. Esasen Mısır'da da "Gürî" olarak telaffuz edilmektedir. Prof. Dr. Feridun M. Emecen, bu ismin Kansu değil, *Kanısav* olması gerektiğini şöyle açıklar: "Bu ad yanlışlıkla Kansu şeklinde okunmuştur. Aslında kelime Türkçe 'kanı saf' anlamına gelir ve hatta bazı çağdaş metinlerde Kanısav olarak hareketlenmiştir; bir başka iddiaya göre de Çerkez dilinde Kanşav'dan gelmektedir" (Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 324).

12 Latîfi, *Tezkiretü's-şuâra ve Tabsıratü'n-nuzamâ (İnceleme-Metin)*, haz. Rıdvan Canım, AKM Yayınları, Ankara, 2000, s. 523.

Sultan Süleyman, “babası tarafından Tebriz ve Kahire’den getirilen 600 hâne kadar ümerâ, sanatkâr ve benzerlerine hürriyetlerini iade ederek istedikleri yerlere gitmelerine izin verir”.¹³ İran’la ticareti serbest bırakan Kanunî Sultan Süleyman, yeniden Batı’ya yönelerek Fâtih döneminden sonra yarım kalan Batı fetihlerini canlandırır. 30 Ağustos 1521 tarihindeki Belgrad fethiyle başlayan bu dönemde 1522’de Rodos ve 1526’da Budin fethedilerek İmparatorluk sınırlarının Avrupa içlerine doğru genişletilmesi sağlanmıştır. Bu ilerlemede, daha önce de belirtildiği gibi, halkın Osmanlı idaresini, kendi yöneticilerine tercih etmesi de etkili olmuştur.¹⁴ Ancak Batı’ya yapılan seferler sırasında, Anadolu’da birçoğu ekonomik sebeplere dayanan ve Safevîler’in kıskırtmasıyla da büyüyen isyanlar baş göstermiştir.¹⁵

İrakeyn Seferi olarak adlandırılan bir seferle, 1534’te Tebriz ve Bağdat’la birlikte, Doğu’daki birçok bölgenin alınması, bu bakımdan dinî bir gerekçeyle dayandırılmıştı. Nitekim dönemin şairlerinden Bâkî, bu zaferlerin “zındıklar ve mülhidler mekânı hâline gelmiş olan İran’ı viraneye çevirdiği”ni söyler:

*Menzil-i zendeka vü mecma’-ı ilhâd olah
Sarsar-ı kahrın ile hutta-i İrân vîrân*¹⁶

Kanunî döneminde Şah Tahmasb’la 1555’te yapılan Amasya Antlaşması, bölgenin uzun bir süre çatışmalardan uzak kalmasını sağlayacaktır.

Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de deniz hâkimiyetinin sağlanmasıdır. Barbaros Hayreddin’in Korfu, Preveze ve Cezayir seferlerindeki başarıları, Turgud Reis’in Trablusgarp ve Cerbe zaferleri, Piyâle Paşa’nın Sakız Adası’nı fethetmesi, karadaki başarıları denizde de sürdürmüştür.

Özellikle Umman ve Hind denizlerinin yeni ticaret yolu olarak gelişmesi, Osmanlılar’ın Mısır’da güçlü bir donanma bulundurmalarını zarurî kılmıştır. 1531’de Hindistan kıyılarındaki Portekizlilerle mücadele edecek güce ulaşan Osmanlı donanması, 1538’de Aden ve 1547’de Yemen’in alınmasıyla, Akdeniz’de önemli bir üstünlük sağlamıştır. Akdeniz’deki ticaretin önemini fark eden Osmanlı İmparatorluğu’nun bu bölgeye yönelmesi, genel anlamda ticaret yoluna hâkim olma arzusundan kaynaklanmıştır.¹⁷

13 Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 10/314.

14 Klaus Schwarz, “16. yüzyılın ortalarında Protestanlar’ın umudu: Türkler”, *Tarih ve Toplum*, XI/59, Kasım, 1988, s. 9-13.

15 16. yüzyıldaki ekonomik sorunların sebep olduğu sosyal ve siyasî kargaşalar hakkında bkz. Cemal Kafadar, *When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century*, Institute of Islamic Studies, McGill University, yayımlanmamış doktora tezi, Montreal, 1986.

16 Sabahattin Küçük, *Bâkî Divânı*, TDK Yayınları, Ankara, 1994, s. 9. (sarsar: şiddetli ve soğuk rüzgâr)

17 Bu konuda bilhassa Rüstem Paşa’nın sadrazamlığında birçok siyasî ve ekonomik tedbir alınmıştır. Bkz. Muhammet Zahit Atçıl, *State And Government In The Mid-Sixteenth-Century Otto-*

Kanunî dönemi şairlerinden Ahmed-i Rıdvân, Antalya şehrini övdüğü bir şiirinde bu dönemde Anadolu'nun Mısır ve Hindistan arasında önemli bir ticaret durağı olduğunu şöyle ifade eder:

*Teng-i şekker Mısır'dan elbette bunda açılır
Hem bahâriyyât-ı Hindûstân'a budur bûstân*¹⁸

Kanunî Sultan Süleyman, son yıllarında Macaristan'a sefer düzenlemiş ve Sigetvar'ın fethini göremeden, 6 Eylül 1567'de vefat etmiştir.

Osmanlı tahtında en uzun süre kalan Kanunî Sultan Süleyman, kırk altı yıllık saltanatında, siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik düzenlemelerle, imparatorluğun en geniş sınırlara ulaşmasını sağlamıştır.

Kanunî'den sonra tahta geçen oğlu II. Selim, babası kadar olmasa da 1565'te Sakız Adası'nın fethi, 1570'te Kıbrıs'ın fethi ve Tunus'un alınması gibi başarılarla, bir önceki dönemin kazanımlarını sürdürmüştür. 1571'de İnebahtı Deniz Savaşı'nda alınan yenilgiye rağmen, denizcilik alanında da birçok gelişme yaşanmıştır.

13 Aralık 1574'te vefat eden II. Selim'in yerine oğlu III. Murâd geçer. İran'la mücadelelerin yeniden başladığı bu dönemde, 1590'da imzalanan barış antlaşmasıyla, iki devlet arasında dinî ve siyasî taahhütler kayıt altına alınır.

Bu dönemde, Rusya'nın bölgede güçlenmesi ve Avusturya ile savaşın eşliğine gelmesi, imparatorluğun karşı karşıya bulunduğu iki büyük tehlikeyi işaret ediyordu. Esasen, imparatorluk içerisinde yaşanan büyük kargaşa, en az dış tehlikeler kadar ciddi sonuçlar doğurabilecek mahiyetteydi. Bunlardan en önemlisi, padişahın, rakiplerinin kıskırtmasıyla büyük bir devlet adamı olan Sokullu Mehmed Paşa'yı 1579'da katletmesiydi.

17 Ocak 1595'te vefat eden III. Murâd'ın yerine, tahta geçen III. Mehmed, ilk iş olarak on dokuz kardeşini boğdurtmuştur. III. Mehmed, 26 Ekim 1596'daki Haçova Meydan Savaşı, Kanije ve Budin Müdafaları gibi başarılarla rağmen, Tebriz, Erivan ve Nahcivan gibi önemli bölgelerin kaybını önleyememiştir. Bu dönemde Anadolu'daki Celâli isyanlarının yarattığı kargaşa, sosyal ve ekonomik yapıyı da derinden sarsmıştır. Henüz 38 yaşındayken, 21 Aralık 1603'te vefat eden III. Mehmed'den sonraki dönem, genel bir

man Empire: The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha (1544-1561), yayımlanmamış doktora tezi, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, The University of Chicago, Chicago, 2015, s. 269-289.

18 Halil Çeltik, *Ahmed-i Rıdvân Divânı*, Ankara, 2011, s. 271 (Mısır'dan getirilen şeker denkleleri bu [limanda] açılır. Hindistan baharatları için de bostan, Pazar burasıdır).

Za'îfi de bir şiirinde, Mısır'dan getirilen şeker ve Çin'den getirilen miskten vergi alınması- nı işaret eder:

*Bâc alırlar Rûmda ol zülf ü hatt ü leblerün
Mısr u Mâçinden gelen müşğ ile şekkerden begüm*

(Kâmil Akarsu [haz.], *Rumelili Za'îfi Divânı*, Berikan Yayınları, Ankara, 2011, s. 230).

kanaat olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme döneminin de başlangıcı kabul edilmektedir. Esasen gerek mâli gerekse siyasi ve sosyal açıdan daha önce başlayan olumsuzlukların, bu dönemden itibaren yüksek seviyeye ulaşması, sorunların herkes tarafından fark edilmesine sebep olmuştur. Uzun süren savaşlar, taşradaki güvensizlik ve işsizlikten kaynaklanan ekonomik sorunlar, çeşitli sosyal problemlere de sebep olmuştur. Ticaret yollarındaki değişim ve “Amerika menşeli gümüşün İmparatorluğa girmesiyle paranın kıymetinin düşmeye başlaması”¹⁹ gibi dünya ekonomisindeki gelişmelerin Osmanlı coğrafyasında oluşturduğu olumsuzluklar, satın alma gücüyle birlikte, Yeniçeriler arasında karışıklıklara sebep olmuş ve toplumda ciddi asayiş sorunlarına yol açmıştır. Hatta bu dönemde basılan sikkelerin farklı farklı olmasının yol açtığı davalar, birçok ihtilafli kararın alınmasına sebep olmuştur. Hanefî âlimlerinden Şemseddin Timurtâşî'nin (öl. 1599) bu konudaki tartışmalar üzerine, kadıların vereceği kararlara yardımcı olmak üzere *Nükûd Risâlesi* adlı bir eser kaleme alması, dönemin ekonomik sorunlarının toplumda yarattığı etkiyi göstermektedir.²⁰

Yüzyılın sonunda, deniz ticaretinin gelişmesi ve birçok ülkenin bu yolla elde ettiği servet, ekonomik dengeleri altüst etmişti. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu'nda baş gösteren zaafaların ve ortaya çıkan olumsuzlukların anlatıldığı eserlerde, genel olarak *timar sisteminin bozulması, kırsal yerlerden şehirlere göç edilmesi, eyaletlerdeki gelirlerin azalması, akçedeki gümüş oranı-*

19 Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 10/413. 16. yüzyıldaki fiyat artışları üzerinde önemli çalışmalar gerçekleştiren Ömer L. Barkan (“XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, cilt XXXIV, sayı 136, Ekim 1970, s. 557-607) bu dönemde yaşanan iktisadî buhranın ve yaşanan daralmanın pek çok sebebe dayandığını belirtir:

“Atlantik İktisat Bölgesi'ne dahil memleketlerle olan ticarî münasebetlerimizin artmasıyla Türkiye’de meydana çıktığına şahid olduğumuz iktisadî darlığı ve malî sarsıntıları yaratan âmiller arasında yalnız zahire ve ham madde buhranını saymak doğru olmayacaktır. Yeni iktisadî münasebetler nizamı içinde dış ticaret muvazenizde ve Batı memleketleri ile olan ticaretin bünye ve metotlarında vukua gelen esaslı değişmelerin de yerli sanayi için çıkılmaz buhranlara sürüklenmesinde ve malî kaynaklarımızın kurumasında hissesi büyük olmuştur” (s. 586).

“Esasen, Osmanlı fütuhâtı optimum bir seviyeyi bulduktan sonra, bu hudutları aşmak veya kazanımlı muhafaza için yahut da harbi düşman memleketlerinde kabul etmek maksadıyla yapılmış olan harpler, malî bakımdan ‘rantabl’ birer teşebbüs olarak, merkezî devlet bütçelerinin ‘gelirleri’ fashında devamlı bir artma temin edememiş idi. Çünkü bu memleketlerin bütün gelirlerini düşmanın buralardan geçen istilâ yollarını tıkamış olmak için hudut boylarında yapılması gereken kal’a inşaatına ve bu kal’alara konacak muhafızların maaşlarına tahsis etmek icap ediyordu” (s. 596).

20 Şemseddin Timurtâşî'nin (öl. 1599) muhtemelen 1585-1599 yılları arasında kaleme aldığı *Nükûd Risâlesi* (*Risâletü Bezli'l-mechûd fî tahriri es'ileti tegayyürî'n-nükûd*) adlı eseri, akçenin tedavülünden kalkması, tağşişi, değer kaybetmesi ve bununla ilgili muameleler konusunda önemli bilgiler içeren bir fıkah risalesi olarak 16. yüzyılın sonundaki ekonomik sorunlarla ilgili önemli bir kaynak değerindedir (Şeyma Akbayır, *16. Yüzyılda Osmanlı'da Paranın Değer Kaybı ve Timurtâşî'nin Nükûd Risalesi*, alBaraka Yayınları, İstanbul, 2020).

nın düşürülmesi, Yeniçeri ocağındaki huzursuzluk gibi konuların dile getirilmesi, dönemin temel sorunlarının ekonomik sebeplere dayalı olduğunu ortaya koymaktadır.

Dünyada kapitalist sisteme geçişin yarattığı etkiler, fiyat artışlarında çok açık bir biçimde ortaya çıkmaktaydı. “Tüm malların fiyatları 1550-1600 arasında ortalama olarak iki kat artmıştı.”²¹ Fiyat artışlarının “merkantilizm”in ortaya çıkmasına zemin hazırlaması, devletlerin ekonomiyi öncelikli sorun olarak dikkate almalarını zarurî kılmıştı.²² Ancak bütün bu gelişmeleri doğru değerlendirebilecek nitelikli insan kaynağından yoksun olan Osmanlı İmparatorluğu, bilhassa ilmiyedeki liyakatsizliğin ağır sonuçlarıyla karşı karşıya kalmıştır.

16. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve önemli sosyal sorunlardan biri olan “suhte (öğrenci) ayaklanmaları”, ekonomik sorunlardan kaynaklanan bir olgu olmakla birlikte, medresenin düştüğü durumu da gözler önüne sermektedir.²³

Mustafa Akdağ, yüzyılın başında “medrese bitirenlere kadılık, naiplik, müderrislik, imamlık ve benzeri” görevler verilmesi sebebiyle, medreselerin ekonomik önem kazandığını belirtir:

XVI. yüzyılın başlarında, Türkiye'nin girdiği bunalımlı dönemde, çiftbozanlığın artması sonucu, medreselere öğrenci doluşmasının hızla kabarmış olacağı çok doğaldı. Çünkü köyde geçim olanakları çok daralmış bulunan ana ve babaların çocuklarını leventlik yaşına erişmiş bir “çiftbozan” yapma yerine, daha erken yaşlarda medreselere göndermeyi tercih edeceklerini tahmin etmek zor değildir.²⁴

Ancak arz-talep dengesizliğinden dolayı, buradaki yağılmanın da zamanla iş bulamayan geniş bir gayri memnunlar kitlesine dönüşmesi, toplumda çok ciddi sorunlara sebep olmuştur. Suhtelerin soygun, namusa el uzatma, yağma olaylarına karışması büyük kargaşaya yol açmış ve bilhassa yüzyılın sonunda Celâli isyanlarının yarattığı yıkımlar, Anadolu'da sosyoekonomik hayatı derinden etkilemiştir.

21 Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağdan 1918'e*, 21. baskı, İmge, Ankara, 2011, s. 93.

22 Oral Sander, ticaret dengesini lehte çevirmeyi esas alan *Merkantilist* düşüncenin temel noktalarını, “mamul maddelerin ihracatını arttırmak, hammaddelerin ihracatını azaltmak; yaşamsal olan hammaddelerin ihracatını azaltmak; yaşamsal olan hammaddelerin dışında ithalatı yasaklamak” olarak özetler (Sander, *Siyasi Tarih*, s. 94).

23 Suhte isyanları için bkz. Mustafa Akdağ, “Medreseli İsyanları”, *IÜ İktisat Fak. Mecmuası*, 1-4, 1949, s. 361-387; Yunus Koç, “XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları”, *HÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar (18), 2013, s. 147-159.

24 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: “Celali İsyanları”*, YKY, İstanbul, 2009, s. 146.